

Delo in psihološka lastnina v družbi menjave

Abstract

Labour and Psychological Property in the Society of Exchange

With the advent of modernity, labour becomes increasingly conceptualized as an appropriating activity *par excellence* and thus enters into a symbiotic relationship with the notion of property. On the one hand, it justifies the acquisition and retention of lawful property, but it also seems to create psychological property, which can in Hegel's terms be understood as a product of the externalization of working subjects. The article explores what happens to this second kind of appropriation through labour in modern exchange-based societies through a thorough examination of Gorz's critique of the application of the concept of externalization to contemporary labour practices. It can be shown that the highly developed division of social labour based on the exchange of commodities inhibits the possibility of "full" externalization of working subjects and creates a situation in which they are unable to psychologically appropriate the (indirect) results of their own doing. The modern commodity producer is constantly faced with an ideal loss of her objectifications, hence she externalizes herself less in the actual objects of her labour than in her acquired property as the "product" of her labour in an abstract sense.

Keywords: labour, appropriation, externalization, psychological property, exchange

Peter Laznik Eberl is a doctoral student of philosophy at the University of Ljubljana, Faculty of Arts (peter.laznik.eberl@gmail.com).

Povzetek

S prihodom modernosti je delo vse bolj pojmovano kot apropiativna aktivnost *par excellence*, zaradi česar vstopi v simbiotično razmerje s pojmom lastnine. Po eni strani tako upravičuje pridobitev in ohranitev pravne lastnine, po drugi strani pa tvori psihološko lastnino, v Heglovi terminologiji razumljeno kot produkt povnanjenja subjektov dela. Pričujoči članek s podrobno obravnavo Gorzove kritike aplikacije pojma povnanjenja na sodobne delovne prakse preuči, kaj se s to drugo vrsto apropiacije dela zgodi v moderni družbi menjave. Pokažemo lahko, da visoko razvita delitev družbenega dela, osnovana na menjavi blaga, inhibira možnost »polnega« povnanjenja delovnih subjektov, saj privede do situacije, v kateri se ti ne morejo psihološko polastiti (posrednih) rezultatov lastnega početja. Sodobni blagovni proizvajalec se namreč nenehno srečuje z ideelno izgubo svojih upredmetenj

ter se zato bolj kot v dejanskih objektih svojega dela povnanja v prisvojeni lastnini kot »produktu« svojega dela v abstraktnem smislu.

Ključne besede: delo, apropiacija, povnanjenje, psihološka lastnina, menjava

Peter Laznik Eberl je doktorski študent filozofije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani (peter.laznik.eberl@gmail.com).

Za nastanek modernega pojmovanja dela¹ je ključen obrat od njegovega povezovanja z revščino k asociaciji dela z bogastvom in njegovim kopičenjem (Arendt, 1996: 102–119). Že v poznem srednjem veku lahko zasledimo postopen odmik od negativnega vrednotenja produktivnega napora ter družbeno priznanje integralne vloge, ki jo ima v kolektivnem procesu ustvarjanja skupnega dobrega, čemur v novem veku sledita individualizacija človeškega produktivnega razmerja do narave ter sočasno povzdignjenje dela v apropiativno dejavnost par excellence (Narotzky, 2018: 3). Od zavržne dejavnosti, delegirane najnižjim slojem prebivalstva, se pretvori v cenjeno in s prihodom modernosti povsem individualizirano dejavnost prilastčanja posvetnih dobrin. Delo tako ni več zgolj izraz statusa oziroma pomanjkanja imetja njegovega izvajalca, ampak se kot univerzalno in družbeno priznано sredstvo apropiacije predmetnega sveta neločljivo preplete s pojmom lastnine in s pravico do njene svobodne akumulacije.

Delo se namreč že od zgodnjih naravnopravnih besedil klasičnega liberalizma naprej² ne kaže več kot zgolj *produktivna*, temveč tudi kot *appropriativna* dejavnost. Ni le vir bogastva (Smith, 2010 [1776]) oziroma ahistorični tvorec uporabnih vrednosti (Marx, 2012 [1867]), temveč je obenem dejavnost, ki zasebno prisvojitev njenih produktov tudi *upravičuje*. Z razvojem kapitalizma in nastankom civilne družbe kot ekonomske skupnosti avtonomnih lastnikov se prav delo izkaže za aktivnost, ki ne tvori le uporabne vrednosti, objekta samega, ampak tudi vez med subjektom in objektom dela, njuno *lastniško razmerje*. Najbolj eksplicitno se to kaže v znamenitem pasusu v *Dveh razpravah o oblasti* (1689), v katerem John Locke formulira svojo *delovno teorijo lastnine* in izvirno prilastitev naravnih reči razume kot »mešanje« (ang. *mixing*) dela z naravno predmetnostjo, pri čemer obdelani

1 Opredelitev dela kot takega je že sama po sebi predmet številnih teoretskih in političnih bojev (gl. Wendling, 2013: 1), katerih prikaz bi zaradi svoje obširnosti zahteval samostojno besedilo. Za namene pričujočega članka nam bo torej morala zadoščati klasična, razmeroma široka definicija dela, in sicer, da gre za dejavnost preoblikovanja predmetnega sveta, ki cilja na zadovoljitev mnogoterih in raznovrstnih človeških potreb (v Okrent, 1978: 322).

2 Koncept simbioze dela in lastnine prevzamejo vsi najvidnejši socialni filozofi 18. in 19. stoletja (Rus, 1988: 7), postane pa tudi stalnica klasične politične ekonomije. Ne nazadnje so delovne teorije lastnine, vključno z Lockovo, aktualne še danes, še posebej v kontekstu obravnave avtorskih pravic oziroma intelektualne lastnine (na primer Tavani, 2005).

predmet postane lastnina tistega, ki je na njem delal. Subjekt³ ima tako naravno pravico do sadov svojega dela, saj so ti zmes še neprilaščene naravne danosti in tega, kar mu je povsem lastno in torej pomeni njegovo prvotno lastnino: to je »delo njegovega telesa« (Locke, 2010: 151).

Delu je s tem pripisana *prilastitvena funkcija*:⁴ preteklo, upredmeteno delo prejšnjih generacij upravičuje že vzpostavljena lastniška razmerja, živo delo pa na družbeno priznan način tvori *nova*, zaradi česar je tako ključni dejavnik v procesu zasebnega⁵ kopičenja bogastva kot tudi »moralni temelj buržoazne apropiacije« (Macpherson, 1962: 221).

Poleg prisvojitve, ki privede do pravne lastnine kot trajne in družbeno priznane posesti, je za delo značilna še neka druga oblika »prisvajanja« predmetnega sveta. Namesto o objektivni apropiaciji, ki tvori zakonsko pripoznana lastniška razmerja, lahko namreč govorimo o povsem subjektivni apropiaciji, ki namesto v *pravni* rezultira v *psihološki* lastnini.⁶ Ta zajema »vse tisto, kar konstituira moj jaz, kar imenujemo 'moje' (meativnost, imetje)« ter mi »pripada« že na podlagi enostavnega dejstva, da sem jo »zasedel, ustvaril ali 'udomačil'« (Rus, 1988: 12). Delo je torej eden glavnih tvorcev psihološke lastnine, saj subjekt dela rezultate oziroma učinke svoje aktivnosti vzame »za svoje«, ne glede na to, ali si jih lasti tudi v pravnem smislu te besede.⁷ Subjektivno apropiacijo na podlagi dela oziroma tvorbo

3 Čeprav se na prvi pogled zdi, da Locke govori o pravici delavca, je iz drugih paragrafov besedila razvidno, da subjekt dela ni nujno njegov neposredni izvajalec, ampak se vedno nanaša na njegovega *lastnika*. Dozdevna radikalnost Lockovega stališča se s tem razblini, saj v tej luči pravica do sadov dela pripada tudi tistemu, ki je delovno zmožnost za določen čas zakupil, tj. kapitalistu. Ta pridobi »lastniško pravico do nečesa, čemur ni 'primešal' svojega dela, ampak delo nekoga, ki ga je zaposlil« (Wood, 2002: 111).

4 Kot v *Orisu filozofije pravice* (1821) formulira Hegel, ima posameznik kot abstraktna oseba *absolutno prilastitveno pravico*, kar pomeni, da je popolnoma upravičen vstopiti v stvarni svet in na poljubni, vendar od druge volje še ne posedovani reči narediti zaznamek, »moje«. Appropriacija je po Heglu sicer možna že na podlagi neposredne prisvojitve oziroma zasedbe posesti, a se mu prav formirajoče delo kaže kot »ideji najustreznejše« vzetje-v-posest (nem. *die Besitznahme*), saj »s formiranjem prejme določilo, da je nekaj moje, za sebe obstoječo zunanost in preneha biti omejeno na pričujočnost mojega vedenja in hotenja« (Hegel, 2013: 72).

5 Po Arendtovi je Locku »šlo za to, da bi našel dejavnost, ki bi imela sama po sebi 'prilaščajoč' značaj, ki se lahko polašča stvari sveta in kljub temu ohrani popolnoma privatno naravo« (Arendt, 1996: 112).

6 Bernhard Wilpert prepozna tri načela njene tvorbe, in sicer:

1. načelo prve zasedbe (»moje« je tisto, kar sem si prisvojil pred vsemi ostalimi),
2. načelo izvirnega vzroka (»moje« je tisto, kar je učinek moje aktivnosti),
3. načelo trajnejšega sožitja (»moje« je vse tisto, kar je predmet moje trajne rabe in skrbne reprodukcije) (Wilpert v Rus, 1988: 12).

7 Pravna (*de iure*) in psihološka (*de facto*) lastnina lahko sovpadeta ali si nasprotujeta, pri čemer v kontekstu meznega dela nedvomno prevladuje druga možnost. »Zaposleni, ki neposredno in kontinuirano uporabljajo delovna sredstva, razvijajo občutek pripadnosti, ki je znamenje 'psihološke lastnine'. Vse to, kar jim pripada, je *de facto* njihovo, čeprav niso niti lastniki delovnih sredstev niti produktov svojega dela« (Wilpert v Rus, 1988: 12).

psihološke lastnine lahko izrazimo tudi v jeziku nemške klasične filozofije in se navežemo na Heglovo obravnavo povnanjenja (nem. *die Entäußerung*) v razdelku o dialektiki gospodarja in hlapca v *Fenomenologiji duha* (1807). Tam namreč Hegel delo prepozna kot aktivnost, katere stranski produkt je povnanjenje subjekta dela, saj lahko ta v spremembi, ki jo je zadal vnanji predmetnosti, reflektira objektivacijo lastne dejavnosti kot zunanji obstoj *njega samega v reči*.⁸ Hlapec se skozi preoblikovanje zunanjega sveta najprej nanese na obdelano reč ter »v delu zunaj sebe stopa v element trajanja« (Hegel, 1998: 108), nato pa v tej samostojni biti prepozna sebe samega, zdaj obstoječega pod določilom vnanjosti.

Subjektivna apropiacija dela torej po Heglu temelji na objektivni sledi, trajni razliki (nem. *der Unterschied*) v redu predmetnosti, ki je s strani subjekta dela ozaveščena kot rezultat prav njegovega početja, zaradi česar ta spremenjeni obstoj dojema kot svoj oziroma se ga subjektivno polasti, če v vnanji biti leži *abstraktni predikat njegovega* (Hegel, 2013: 110).

André Gorz Heglu pripiše glavno vlogo pri formulaciji t. i. filozofske oziroma antropološke definicije dela, ki njegovo bistvo razume prav kot povnanjevanje, »s katerim subjekti dosežejo samorealizacijo prek inskribiranja samih sebe v objektivno materialnost tega, kar s svojim delom ustvarijo ali proizvedejo« (Gorz, 1999: 2), a obenem poda ostro kritiko aplikacije omenjenega pojma na sodobne delovne prakse. Slednjo razume predvsem kot apologijo dejansko obstoječe družbene organizacije dela v imenu filozofskega pojma dela, ki povsem ignorira dejstvo, da aktivnosti, ki jih opravljamo kot zaposleni delavci, vse manj ustrezajo podobi »dela kot samorealizacije, dela kot 'poiesis', dela kot 'oeuvre'« (Gorz, 1999: 2). Da bi restavriral to »pravo« delo,

je treba prepoznati, da pravo delo ni več to, kar počnemo »na delu« (ang. *at work*): delo v smislu poiesis ni več oziroma je vse redkeje opravljeno »na delu«; nič več ne ustreza »delu«, ki ga v družbenem smislu besede »imamo« (Gorz, 1999: 3).

Delo kot povnanjevanje se torej po Gorzu pospešeno umika iz sistemskega sveta dela (nem. *das System*) ter se seli v posameznikov življenjski svet (nem. *die Lebenswelt*), kjer ga najdemo predvsem v obliki avtoproduktivnih in avtonomnih dejavnosti (Gorz, 1985: 160–161), pa naj gre za

8 Zato Hegel povnanjevanje, ki pritiče delu, večkrat opiše s sintagmo narediti-se-v-reč (nem. *sich zum Dinge machen*). Delo je zanj krovna oblika reifikacije subjektivnosti, katere živa dejavnost se upredmeti in s tem ohrani v »produktih« njenega dela (gl. Schmidt am Busch, 2002).

samopreskrbno proizvodnjo ali prostočasovni ustvarjalni hobi oziroma interesno dejavnost. Če torej sprejmemo tezo, da je povnanjenje subjekta dela v rezultatih njegove aktivnosti ena glavnih oblik tvorbe psihološke lastnine, nas to vodi k sklepu, da je subjektivna apropiativnost dela v okviru moderne organizacije družbenega dela bistveno *inhibirana*. V nadaljevanju pričujočega besedila se bomo ukvarjali prav s tem vprašanjem. Kaj se namreč zgodi z modernim delom, da ga ne moremo več zapopasti kot vrsto subjektivnega povnanjevanja? Kot je razvidno iz zgornjih navedkov, Gorz odgovarja, da je za to odgovorna sprememba v prevladujočem tipu delovnih opravil, ki jih opravljamo v okviru sistema mezdnega dela, predvsem v luči rasti terciarnega sektorja ekonomije. Razlog za inhibicijo subjektivne apropiativnosti dela po Gorzu torej leži v *empirični naravi sodobnih delovnih aktivnosti* kot takih. Za zadovoljivo kritiko tega stališča si moramo njegov argument ogledati поблиže.

Kritika rabe filozofskega pojma dela

Gorz se na začetku svoje *Reclaiming Work: Beyond a Wage-Based Society* (1999) vpraša, na kaj se beseda »delo« v sodobnem družbenem kontekstu sploh nanaša, in se pri tem naveže na razpravo, ki jo je sprožila Rifkinova knjiga *Konec dela* (2007 [1995]). Katero »delo« je po Rifkinu pravzaprav tisto, ki izginja z naraščajočo robotizacijo in informatizacijo proizvodnega procesa? Gorz odgovarja, da »ne gre niti za delo kot 'avtonomno dejavnost preoblikovanja snovi' niti za 'praktično-čutno aktivnost', skozi katero se subjekt povnanji v proizvedenem predmetu, na katerem je pustil oziroma pustila svojo sled« (Gorz, 1999: 2). Rifkin namreč pod »delom« razume zgolj *specifično družbeno prakso*, značilno za industrijski kapitalizem.⁹ To moderno in domnevno izginjajoče delo torej ni nekaj, kar *počnemo*, ampak nekaj, kar *imamo* (smo torej zaposleni oziroma imamo službo), pri čemer konkretne aktivnosti, ki jih v okviru te družbene prakse dejansko opravljamo, ne pose-

9 Gorz to ponazori s primerom dveh žensk, ki glede na vsebino njunih dejavnosti opravljata isto delo, a s stališča modernega razumevanja dela »zares« dela samo ena izmed njiju. »O tem delu govorimo takrat, ko za žensko, ki čas posveti vzgoji svojih otrok, rečemo, da 'ne dela', nasprotno pa 'dela' tista, ki samo en del svojega časa porabi za vzgojo tujih otrok v predšolski igralni skupini ali v vrtcu« (Gorz, 1999: 2). Moderno delo nadalje ne pomeni zgolj plačanega dela, saj »mati še vedno ne bi 'delala', pa čeprav bi dobila žepnino enako plači vzgojiteljice v vrtcu« (ibid.). Za Gorza je bistvena razlika med omenjenima aktivnostima ta, da je prva skrita in izolirana, dogaja se v zasebni sferi in zadovoljuje »le« potrebe članov družinske skupnosti, druga pa je javna in zadovoljuje »družbeno kodificirane, družbeno definirane potrebe« ter s tem »opravlja družbeno identificirano in normalizirano funkcijo v produkciji in reprodukciji družbene celote« (ibid.).

dujejo nujno značilnosti dela v filozofskem oziroma antropološkem smislu. Gorz trdi prav nasprotno: sodobne delovne aktivnosti naj ne bi posedovale skoraj nobene značilnosti dela kot povnanjevanja.

Milijon uradnikov ali tehničnih delavcev, ki »delajo« na VDU-jih [monitorjih], ne realizira ničesar oprijemljivega. [...] Njihovo »delo« ni v nobenem smislu »apropriativno oblikovanje objektivnega sveta«, četudi je tovrstno oblikovanje oddaljen ali posreden učinek njihovega »dela«. Za »delavce« v »nematerialni« sferi (ang. *intangible sphere*) in za večino storitvenih delavcev so »produkti« njihovega dela izginjajoči, potrošeni ob istem času, kot so proizvedeni (ibid.).

Omenjeni delavci torej ne morejo pokazati na določeno proizvedeno reč, ki bi pomenila vnani in razmeroma trajen rezultat njihove delovne dejavnosti, na podlagi česar Gorz sklepa, da je o njihovem delu nesmiselno še naprej govoriti v terminih povnanjenja. Skrita premisa njegovega argumenta je seveda ta, da se subjektivno povnanjenje zgodi le v določenih vrstah dela, in sicer le v neposredno poietičnem delu.¹⁰

Z »apropriativnim oblikovanjem objektivnega sveta« namreč Gorz meri na hilomorfično oziroma formativno početje, ki vodi do nastanka samostojnega produkta: na primer na dejavnost rokodelca, ki v dano snov (gr. *hyle*) vtisne poprej zamišljeno obliko (gr. *morphe*) in s tem proizvede samostojno bivajočo reč. Klasično poietične dejavnosti po vzponu industrijske proizvodnje seveda privzamejo veliko manjši delež celotnega družbenega dela. Samostojni obrtnik se umakne tovarniškemu delavcu, vpetemu v krožne procese strojne proizvodnje, avtonomno mojstrstvo v oblikovanju naravno dane snovi pa zamenja delo kot enostavna potrošnja telesne energije, mehansko gibanje v ritmu stroja (Arendt, 1996: 147–156).¹¹ Tovarniška proizvodnja nadalje onemogoči, da bi se posamično opravilo delavca pokazalo kot formativno v polnem pomenu te besede. Mentalni akt oblikovan-

10 Hannah Arendt bi sintagmi *poietično delo* ostro oporekala, saj v *Vita Activa* (1996) *delo* (ang. *labor*) kot dejavnost zagotavljanja nujnih potrebščin za reprodukcijo življenja eksplicitno razloči od *ustvarjanja* (ang. *work*), ki kot proizvodna oziroma izdelovalna dejavnost ustreza definiciji starogrške *poiesis*. V slovenščini beseda »delo« zajema oba pomenska sklopa, zaradi česar lahko govorimo tudi o poietičnem delu, pri čemer imamo v mislih proizvodnjo, izdelovanje, ustvarjanje ...

11 Marx je že v *Kritiki politične ekonomije* (1857/1858) opisal zamenjavo vlog, ki sledi mehanizaciji dela. Industrijski delavec se namreč pri svojem delu ne poslužuje več orodja na način rokodelca, ampak se v repetitivnem in krožnem procesu strojne proizvodnje stroj poslužuje njega. V nasprotju z orodjem, ki ga rokodelci »s svojo lastno spretnostjo oživlja kot organ«, je dejavnost delavca omejena na »golo abstrakcijo dejavnosti« ter je »z vseh strani določena in uravnavana z gibanjem mašinerije, ne pa narobe« (Marx, 1985: 497).

ja,¹² snovanja proizvoda v zavesti, je namreč delegiran »glavi« tovarne, večina delavcev v tem kolektivnem superorganizmu pa privzame delo »rok«, ki v enostavnih delovnih operacijah zgolj izvršujejo ukaze »glave« (Marx, 2012: 5–6). A kljub temu, da delavec v strojni proizvodnji na določitev podobe končnega produkta nima veliko vpliva, drugi bistveni moment *poiesis* tudi v tovarniškem delu ostane nedotaknjen: rezultat kolektivnega dela je še vedno čutno-zaznaven in vnanje obstoječ proizvod. Prav ta pa je po Gorzu odpravljen v tistih sodobnih storitvenih dejavnostih, katerih »proizvod« sovpada z njihovo izvedbo *kot tako*. Njihov smoter namreč ni »objekt izven delovanja samega« (Kalan v Aristotel, 2002: 386), zaradi česar veliko bolj ustrezajo pojmu *praxis* kot *poiesis* (Virno, 2003: 34–49).

Gorz z zanikanjem poietičnosti sodobnih delovnih aktivnosti zanika tudi možnost povnanjenja delavcev, ki te aktivnosti izvajajo. *Entäußerung* subjekta dela se zanj pojavi le v primeru poietičnih dejavnosti. In če so te v okviru systemskega sveta dela v zatonu, Gorz upravičeno sklepa, da je v zatonu tudi povnanjevanje v modernem delu nasploh. Na njegov argument lahko odgovorimo le, če pokažemo, da povnanjevanje ni pogojeno s poietičnim delom oziroma da je subjektivno apropiativno tudi delo, ki ne ustreza shemi *poiesis*. V nadaljevanju bomo s pomočjo Marcusejevega branja Hegla pokazali, da je Gorzovo razumevanje povnanjevanja preozko, zaradi česar iz ekstenzije pojma izvrže vse tiste delovne aktivnosti, ki niso neposredno upredmetovalne, torej proizvodjalne oziroma izdelovalne.

Ontološko pojmovanje dela

Potrebna je torej podrobnejša analiza tega, kaj s sintagmo »povnanjevanje skozi delo« sploh mislimo. V pomoč nam je lahko besedilo *On the Philosophical Foundation of the Concept of Labor in Economics* (1973), v katerem Herbert Marcuse kritizira ekonomistično razumevanje dela in prav s pomočjo Heglovega koncepta *die Entäußerung* formulira t. i. filozofski pojem dela. Gre za popolnoma ontološko obravnavo dela, ki odmisli vse njegove možne empirične značilnosti. Z ontološkega stališča ga namreč ne določajo niti »vrste njegovih objektov« niti »njegov cilj, vsebina ali rezultat«, ampak to, »kar se v delu zgodi vsaki človeški eksistenci« (Marcuse, 1973:

12 Prav snovanje oblike proizvoda, ki se mora še pred začetkom dela zgoditi v mislih, je Marx v *Kapitalu* (1865) razumel kot specifiko človeškega dela, saj »tudi najslabšega stavbenika že vnaprej pred najboljšo čebelo odlikuje to, da celico, preden jo gradi v vosku, zgradi v svoji glavi. Na koncu delovnega procesa nastane rezultat, ki je bil ob njegovem začetku že navzoč v delavčevi predstavi, torej že idejno« (Marx, 2012: 149–150).

13). Izkaže se, da je za delo značilna tvorba vezi med subjektom in objektom dela, saj se prav v njem »zgori nekaj, kar 'rezultira' v njuni enotnosti: človek se 'upredmeti' in predmet postane 'njegov', postane človekov objekt« (ibid.). Kot je razvidno iz zgornjega opisa, gre za dvosmeren in dvofazen proces, skozi katerega se subjekt dela »preplete s svojim objektom«:

Najprej »jaz preide v objekt« (moment *upredmetenja*): delovni subjekt se »vnese v objekt svojega dela, v obdelanem predmetu [...] postane nekaj ohranjenega, prisotnega, 'objektivno' realnega« (Marcuse, 1973: 27). Subjekt tako v svoji delovni dejavnosti (nem. *die Tätigkeit*) dejansko naredi (nem. *tun*) »nekaj več« od samega objekta dela. Sebe namreč obenem postvari v nečem vnanje bivajočem in si s tem »zagotovi trajnost« (ibid.).

Nato »objekt preide v jaz« (moment *povzetja* oziroma subjektivne apropiacije upredmetenja): subjekt se po končanem delu subjektivno polasti rezultata svoje dejavnosti, pri čemer gre za apropiacijo, ki je popolnoma epistemične narave. Subjekt namreč na podlagi vednosti, da gre za rezultat njegovega dela, predmet prepozna kot obstoj njega samega pod določilom vnanjosti. Povnanjevanje subjekta dela se tako dovrši šele v samozavedanju, integraciji vnanje bivajočega »produkta« dela nazaj v jaz.

Goli akt upredmetenja je v tem pogledu le objektivni moment povnanjevanja, ki mu mora, da bi se dovršilo v konkretnem samozavedanju subjekta dela, nujno slediti še subjektivno povzetje njegovega upredmetenja. Subjekt se torej skozi delo najprej upredmeti, nato pa se svojega upredmetenja ozave: predmet prepozna kot rezultat *prav svojega* dela in ga zato »vzame« za *svojega*. Govorimo seveda o subjektivni apropiaciji, nanašanju mentalnega zaznamka »moje« na objekte dela. Ti s tem postanejo psihološka lastnina subjekta dela, če ta njihov obstoj prepozna kot učinek svojega vmešavanja v kavzalne verige sveta.

Gorzova kritika aplikacije filozofskega pojma dela na sodobne delovne prakse upošteva le prvi moment oziroma fazo povnanjevanja, *upredmetovanje*. Njegov argument temelji na (1) enačenju povnanjevanja z upredmetovanjem in (2) enačenju upredmetovanja s poietičnim delom. Na podlagi teh premis sklene: če sodobne delovne aktivnosti niso poietične v klasičnem smislu besede, niso upredmetovalne, zaradi česar o njih ne moremo govoriti v terminih povnanjevanja. Pokazali smo, da je njegova prva premisa zagotovo napačna, saj povnanjevanje v delu ne pomeni le upredmetovanja, ampak se nanaša tudi na subjektivno prisvajanje, konstitucijo psihološke lastnine. Kako pa je z drugo premiso? Ali je upredmetenje subjekta možno le na podlagi proizvodnje razmeroma trajnih, oprijemljivih in samostojno bivajočih posvetnih predmetov, tj. reči? Gorz namreč implicitno trdi, da je v odsotnosti trajno in vnanje obstoječega predmeta dela nesmiselno govoriti

o upredmetenju subjekta. Povedano drugače, Gorz meni, da ni vsako delo (ang. *labor*) tudi že upredmetovanje, ampak da se lahko upredmetujemo samo prek neposrednega proizvodnje, izdelovanja, ustvarjanja (ang. *work*). Le te aktivnosti naj bi za seboj puščale trajne ostanke, potencialne nosilce človekovega povnanjenja. A že Hannah Arendt, ki je distinkcijo med delom in ustvarjanjem pravzaprav uveljavila, je podvomila v smiselnost njune pre-stroge razmejitve, in to prav pri vprašanju trajnosti njunih »rezultatov«:

Najpotrebnejše in najelementarnejše človekovo delo je obdelovanje zemlje; poljedelstvo je zares dejavnost, v kateri se delo pretvarja v ustvarjanje. Kajti čeprav so vsa kmetijska dela za biološki življenjski proces človeka nujnejša in bolj notranje povezana z naravnim krožnim tokom kot katera koli druga dejavnost, pa vendarle zapuščajo rezultat, ki je trajnejši od same dejavnosti in ki postane oprijemljiv, trajen del sveta (Arendt, 1996: 141).

Delo poljedelca sicer res meri na pridelek, na potrošno in izginjajočo dobrino, vendar je stranski produkt poljedelstva tudi »obdelana zemlja, spremenjena v polje« (ibid.). Nanj pa lahko kmetovalec pokaže kot na trajno obstoječi rezultat svoje aktivnosti, tj. na svoje upredmetenje. Slednje namreč ni istovetno s ciljem ali produktom dela, ampak se nanaša na vse njegove razmeroma trajne in vnanje obstoječe posledice: človek se ne upredmetuje samo v *objektih* dela, temveč tudi v njegovih *efektih*. V tem pogledu upredmetovanje ni pogojeno z neposredno proizvodnim početjem, saj zajema tako produktivne kot reproduktivne dejavnosti. Delo kot upredmetovanje zaznamuje njegov odnos do predmetnosti (nem. *die Objektivität*) kot take, pa če jo neposredno proizvaja ali jo mora zgolj »ohraniti, skrbeti zanjo, jo razvijati in na njej delati« (Marcuse, 1973: 24).

Upredmetimo se torej lahko neposredno v proizvodih dela kot ustvarjanja in prek dejavnosti, ki same po sebi sicer ne proizvajajo ničesar oprijemljivega. S tem se ne pokažemo kot ustvarjalci, ampak kot skrbniki predmetnega sveta: njegovega reda in regularnosti, njegovih institucij in praks (ibid.). Tako tudi gospodinjstvo, klasičen primer reproduktivne dejavnosti, ne proizvaja novih posvetnih stvari, a se izkaže, da te za uspešno upredmetenje niso potrebne, saj se subjekt dela upredmetuje kar v kontinuiranem obstoju gospodinjstva kot takega. Prav ono samo je tisti razmeroma trajni »produkt« njegovega dela in potencialni nosilec njegovega povnanjenja. Isto velja za Gorzov primer storitvenih delavcev, katerih »proizvod« sovпада z golo izvedbo dejavnosti. Z njo namreč aktivno reproducirajo regularni potek danega

segmenta družbenega življenja in njegovih institucij. Njihovo upredmetenje so prav te institucije kot take oziroma njihov nadaljnji obstoj in delovanje.

Argument, da subjektivno apropiativnost modernega dela onemogočajo značilnosti sodobnih delovnih aktivnosti, torej ne drži. Odsotnost samostojnega čutno-zaznavnega proizvoda še ne pomeni, da so se subjekti v svojih dejavnostih prenehali upredmetovati, zaradi česar tudi možnost njihovega povnanjenja formalno ostane nedotaknjena. Kljub temu se izkaže, da problem povnanjevanja v modernem delu še ni razrešen, saj lahko pokažemo, da delo dejansko postaja vse manj subjektivno apropiativno, vendar ne zaradi razlogov, ki jih podaja Gorz. Spomnimo, da povnanjenja v polnem pomenu te besede ne moremo reducirati na golo upredmetenje. Slednje je zgolj povnanjenje *na sebi*, ne pa še povnanjenje *za sebe*. Povnanjevanje se namreč po Heglu dovrši šele v samozavedanju: subjekt dela mora svoje upredmetenje prepoznati in vzeti »za svoje«. V tem pogledu lahko povnanjenje brez subjektivne apropiacije, brez »povzetja objekta v jaz«, označimo za nedovršeno oziroma inhibirano povnanjenje. Subjekt se torej upredmeti, vendar si svojega upredmetenja ne prisvoji, saj ga ne prepozna kot rezultat svoje aktivnosti. Prav nasprotno, prepozna ga kot upredmetenje nekoga drugega, kot tuje upredmetenje. Zapora povnanjevanja v modernem delu torej ni nujno na strani upredmetovanja, ampak na strani povzetja, subjektivne apropiacije »produktov« dela.

Pokažemo lahko, da do omenjene zapore pride zaradi osnovnih načel moderne civilne družbe v povezavi z naraščajočo socializacijo proizvodnje. Zaradi nje se namreč materialna baza moderne družbe kaže kot globalni družbeni stroj (Gorz, 1985: 146–147), ki v svoje produktivno gibanje integrira tako *živó delo kot tudi* njegove poprejšnje objektivacije. Početje disparatnih proizvajalcev je prek menjave njihovih proizvodov uverženo v eno samo gibanje družbene proizvodnje, znotraj katere postanejo posamični ekonomski akterji nezaobidljivo odvisni od aktivnosti vseh drugih: proizvod prvega je sredstvo za proizvodnjo drugega itd.

Kot del celotnega gibanja družbenega dela je partikularno živo delo zato vzročni dejavnik ne le svojega neposrednega produkta, ampak tudi vseh nadaljnjih produkcij in njihovih produktov. Delavec kot posredni proizvajalec¹³

13 To se sicer kaže že v tovarniški proizvodnji, v kateri je živo delo integrirano v kolektivni proizvodni proces, katerega rezultat je zato *kolektivno upredmetenje* vseh delavcev dane tovarne. Za veliko večino njih je njihovo neposredno izkušeno upredmetenje le polizdelek, ki je po zaključku njihovega posamičnega delovnega opravila umeščen v nadaljnjo verigo proizvodnje, da bi se dovršil v obliki končnega proizvoda celotne tovarne. Na tem kolektivnem proizvodu posamični delavec deleži kot le eden izmed množice njegovih posrednih proizvajalcev, od njega pa je zaradi naraščajoče stopnje delitve dela vse bolj odtujen. »O tem, kako bo končno videti predmet, pri ustvarjanju katerega sodeluje, se mu še sanja ne« (Arendt, 1996: 144). Arendtova na tem mestu povzema ugotovitve Friedmanna, ki je v *Problèmes*

s tem vse bolj postaja tudi *posredni upredmetovalec*, čigar upredmetenja, tj. učinki njegovega dela, se zaradi globalizacije družbene proizvodnje zlahka pokažejo celo na drugem koncu zemeljske oble. Po načelu izvirnega vzroka (Wilpert v Rus, 1988: 12) bi si delavec lahko psihološko prilastil tudi te posredne učinke svojega dela, vendar se izkaže, da mu tega ne onemogoča le prostorsko-časovna distanca med živim delom in njegovimi posrednimi upredmetenji, ampak tudi in predvsem osnovna načela delovanja moderne civilne družbe kot ekonomske skupnosti zasebnih lastnikov.

Z Gorzom se lahko strinjamo, da je povnanjenje v modernem delu dejansko inhibirano, a ne zaradi empiričnih značilnosti sodobnih delovnih praks, ampak zaradi narave družbene sinteze, ki posamične delovne dejavnosti poveže v eno samo, tržno posredovano gibanje družbenega dela. Problem subjektivne apropiativnosti dela tako ne izhaja iz spremembe v prevladujočem tipu delovnih opravil, ampak iz družbenega okvira njihove izvedbe – potekajo namreč v pogojih posplošene menjave. Prav akt menjave kot tak onemogoča drugi moment povnanjevanja in s tem njegovo dovršitev v »povzetju objekta v jaz«. Povedano drugače, subjekt dela se zaradi odsvojitve svojega neposrednega upredmetenja odpove tudi možni vednosti o rezultatih oziroma posledicah svojega početja, ki sežejo onkraj delovnega procesa in delavčevega neposrednega izkustva. Predmet te vednosti je nadaljnja raba »proizvodov« njegovega dela, ko ti že zapustijo prizorišče svojega nastanka. Prav ta vednost je ključna za dovršitev procesa povnanjevanja, ki se sklene v konkretnem samozavedanju subjekta dela in tvorbi psihološke lastnine onkraj njegove pravne lastnine. Delovni subjekt namreč lahko le na podlagi te vednosti tudi nadaljnje učinke svoje delovne aktivnosti »vzame« za svoje in s tem konkretizira razumevanje svoje vloge v občem procesu družbene proizvodnje. V modernem svetu dela umanjka prav ta vednost, saj subjektu možnost vpogleda v nadaljnje gibanje družbenega dela onemogoči akt menjave, ki pa je za moderno lastniško družbo nepogrešljiv, saj opravlja funkcijo družbene sinteze (Sohn-Rethel, 1978: 5).

Delo v družbi menjave

Alfred Sohn-Rethel ima s pojmom družbene sinteze v mislih absolutni pogoj preživetja katerekoli družbe, saj morajo posamezniki delovati na »minimalno uniformen in koherenten način« (Sohn-Rethel, 1978: 5–6), da je nadaljnji obstoj družbe kot celote sploh zagotovljen. V družbah, v katerih

humains du machinisme industriel (1946: 211) poročal, »kako delavci pogosto niso poznali niti imena niti namena dela, ki ga je produciral njihov stroj« (Arendt, 1996: 144).

je prišlo do posplošitve blagovne proizvodnje, funkcijo družbene sinteze opravlja menjava, zaradi česar lahko moderne družbe razumemo tudi kot družbe menjave. Njihov ekonomski motor je namreč civilna družba kot ekonomska skupnost lastnikov, katerih vzajemne produkcije so sintetizirane prav prek menjave proizvodov njihovega dela. V tem pogledu se moderno delo – tako v okviru samostojne proizvodnje kot tudi v mezdni obliki – pokaže kot delo z namenom menjave. Produkcija nasploh postane »pridobitni vir, pridobitno delo«, človek pa »producira samo zato, da bi imel« (Marx, 1977: 415). Delo v pogojih posplošene menjave in za menjavo po Sohn-Rethelu prejme določene značilnosti, ki se z vidika problematike povnanjenja v delu izkažejo za pomenljive. Ena izmed njih je t. i. *praktični solipsizem* delovnih subjektov, saj vsak izmed njih dela zgolj za zadovoljitev lastne potrebe in »v svojem produktu vidi samo lastno upredmeteno korist« (Marx, 1977: 416). Že v enostavni blagovni ekonomiji, hipotetični predhodnici kapitalističnega proizvodnega načina, je moj proizvod samo »čutna lupina, skrita podoba« nekega drugega predmeta, sredstva zadovoljitve moje potrebe. Ta predmet je v posesti nekoga drugega, čigar potrebo po *mojem* predmetu bom izkoristil za pridobitev *njegovega*. Vednost o tem, kaj se bo s proizvodom mojega dela dogajalo po njegovi odsvojitvi v menjavi, mi je kot blagovnemu proizvajalcu pomembna le posredno, in sicer le s stališča uravnavanja proizvodnje in zagotovitve nadaljnje menjave proizvodov mojega dela. Izven tega pa me partikularna raba mojega proizvoda ne zanima več, saj je smoter mojega produktivnega početja prav menjava kot taka, torej pridobitev vrednostnega ekvivalenta mojega predmeta.

Poleg praktičnega solipsizma dela pa po Sohn-Rethelu družbena posplošitev menjave privede do utrditve načela zasebne lastnine, saj je menjava kot recipročna odsvojitev možna le, če oba subjekta drug drugega vzajemno priznata za zasebna lastnika svojega predmeta (Marx, 2012: 67–70). Vsaka izvršena menjava tako še utrdi načelo zasebnega lastništva, ki ji sicer služi kot pogoj. Družba menjave se izkaže za družbo zasebnih lastnikov, katerih lastniška pravica vključuje tudi pravico do *zasebne rabe* njihove lastnine.¹⁴

V kontekstu blagovne proizvodnje to pomeni, da »raba blaga, pa če gre za proizvodnjo ali potrošnjo, poteka ekskluzivno v zasebni sferi njegovega lastnika« (Sohn-Rethel, 1973: 40). Zasebno lastništvo tako vzpostavi *sfero zasebne rabe* proizvodov tujega dela, ki se njihovim proizvajalcem kaže kot zapora možne vednosti o rabi njihovih neposrednih upredmetenj

¹⁴ Rimsko pravo pozna tri ključne pravice lastništva: uporabo stvari (*usus*), prisvojitev sadov, ki iz rabe izhajajo (*usufructus*), ter zadnjo in absolutno pravico lastništva, *abusus*, ki je »celotna uporaba ali izraba stvari v vsem svojem obsegu; tako da če mi pripada ona, sem jaz lastnik stvari, in mimo celotne uporabe stvari od nje ne ostane nič, kar bi moglo biti lastnina drugega« (Hegel, 2013: 74).

v nadaljnji verigi družbene proizvodnje. Dani proizvod namreč po izvršenem aktu menjave postane zasebna last njegovega kupca, njegova raba pa zasebna raba.

Zaradi družbenosintetične funkcije menjave v družbah obče blagovne proizvodnje je torej pridobitev vednosti o nadaljnji produktivni rabi predmetov dela *a priori* otežena, saj ti poniknejo v zasebno sfero novega lastnika, a se moderni subjekti dela kot praktični solipsisti tej vednosti tudi zlahka odpovedo, saj raba njihovega »proizvoda« ni več predmet njihovega praktičnega zanimanja. Inhibicija omenjene vednosti – in posledično tudi inhibicija samozavedanja delovnega subjekta – je v sodobnem procesu družbene proizvodnje, ki ga zaznamuje visoko razvita delitev družbenega dela, sintetiziranega skozi domala neskončno število menjav, še bolj potencirana.

Položaj, v katerega so z vidika subjektivne apropiacije njihovih »proizvodov« pahnjeni delavci v moderni blagovni proizvodnji, lahko opišemo tudi s pomočjo Freudovega pojma *ideelne izgube objekta*.¹⁵ Izkaže se, da so subjekti dela zaradi udeležbe v občem sistemu blagovne menjave nenehno soočeni z ideelno izgubo svojih upredmetenj. Če bi sprejeli Gorzovo podmeno, da upredmetenje sodobnih storitvenih delavcev sploh ne nastane ali pa je v najboljšem primeru potrošeno v trenutku njegove »proizvodnje«, bi bili subjekti tovrstnega dela zaradi izničenja svojih prehodnih in že samo po sebi izginjajočih upredmetenj soočeni s povsem dejansko, absolutno izgubo objektov svojega dela. Tem delavcem bi bila torej možnost subjektivne apropiacije odvzeta že zaradi narave njihovih dejavnosti, ki po Gorzu niso in ne morejo biti trajno upredmetujoče. Ta argument drži, če kot upredmetenja razumemo le samostojno obstoječe, čutno-zaznavne predmete oziroma reči, saj v tem primeru njihova produktivna potrošnja pomeni tudi njihovo dejansko izginotje. Če pa upredmetenje razumemo širše, torej kot rezultat oziroma učinek dela, je njegovo absolutno izginotje nemogoče: zgodi se lahko le ideelno, in sicer, če subjekt za njim izgubi vsakršno sled. Subjektivno upredmetenje torej ne izgine dejansko, ampak se zgolj porazgubi v nadaljnji verigi družbene proizvodnje. Subjekt dela v pogojih *posplošene menjave je v tem pogledu obsojen na osiromašenje* ega, saj vanj ni več zmožen integrirati svojih posrednih upredmetenj, ki bi sicer

15 Z izgubo ideelne narave (nem. *ideeller Natur*), značilne predvsem za melanholijo, se Freud nanaša na izgubo ljubljene objekta, ki v nasprotju z *dejansko* izgubo ne pomeni absolutnega izginotja objekta kot takega, tj. njegovega izničenja, ampak izraža zgolj prekinitev odnosa med subjektom in objektom. »Objekt, denimo, ni realno umrl, marveč je izgubljen kot objekt ljubezni (na primer pri zapuščeni nevesti)« (Freud, 2012: 1999). V našem primeru seveda ne gre za objekt ljubezni, ampak za objekt dela oziroma upredmetenje subjekta dela. Slednje po izvršenem aktu menjave ni izničeno, ampak – kot bomo pokazali v nadaljevanju – le ideelno izgubljeno.

postala njegova psihološka lastnina. Upredmetenja njegovega dela so zanj izgubljena, končni učinki njegovega početja mu ostanejo neznani.

Moderna družba se s tega stališča pokaže kot družba okrnjenega samozavedanja njenih delovnih subjektov. Delavci so v pogojih visoko razvite delitve dela vse pogostejše tudi posredni proizvajalci, ki prav zaradi sinteze družbenega dela na podlagi menjave svojih posrednih »proizvodov«, nasledkov svojega početja, ne morejo »vzeti« za svoje, pa čeprav so aktivno prispevali k njihovemu obstoju. Nastanek psihološke lastnine v sistemskem svetu dela je zaradi tega inhibiran: nadaljnjih učinkov moje delovne aktivnosti namreč ne prepoznam kot posredne rezultate svojega dela, a se po drugi strani prav zaradi posplošitve menjave – kar botruje pospešeni komifikaciji predmetnega sveta in pomnožitvi vrst blaga – okrepi zmožnost mojega povnanjenja v pravni lastnini. Kot kupec lahko v lastno zasebno sfero integriram vse več vrst produktov tujega dela, ki po izvršenem aktu menjave postanejo »produkti« mojega dela v abstraktnem smislu, tj. dela *sans phrase*, univerzalne pridobitne dejavnosti, katere abstraktno produktivnost merimo v denarju (Marx, 1985: 35).¹ V pogojih posplošene menjave proizvodov dela se torej povnanjevanje subjektov razcepi na inhibirano povnanjenje v konkretnem delu² in dovršeno povnanjenje v pravni lastnini kot »produktu« dela v prenesenem pomenu.³ Protislovje med objektivno

1 Povnanjenje v pravni lastnini izražamo celo z istimi glagoli kot neposredno povnanjenje v konkretnih proizvodih dela. Če z opravljanjem pridobitne dejavnosti prihranim dovolj denarja za nakup hiše, sem to hišo v prenesenem pomenu tudi »naredil«, četudi pri njeni izgradnji sploh nisem bil prisoten. Hiša, moja pridobljena posest, s tem postane nosilec povnanjenja mojega dela, vendar v abstraktnem smislu, saj sem s svojim konkretnim delom »proizvedel« njeno vrednost, ne pa nje same. Nadalje se lahko hiše z njeno trajno uporabo tudi psihološko polastim, pri čemer gola posest (nem. *die Besitz*) postane lastnina (nem. *das Eigentum*) v polnem pomenu te besede. V primeru izolirane samopreskrbne proizvodnje povnanjenje v delu in v lastnini praktično sovpadeta, saj mojo posest tvorijo ravno moja neposredna upredmetenja.

2 Ena izmed daljnosežnejših posledic inhibicije subjektivne apropiativnosti modernega dela je tudi inhibicija zmožnosti moralnega rezoniranja o našem delu in njegovih posledicah. V odsvojitvi neposrednega upredmetenja se namreč odpovem tudi vednosti o njegovi nadaljnji (produktivni) rabi, ki bi sicer tvorila snov in izhodišče moje moralne presoje, ovrednotenja lastnega početja. Inhibicija možne vednosti o posledicah dane delovne dejavnosti je zato posredno tudi inhibicija moralne odgovornosti delovnega subjekta kot družbenega producenta. To, kar se z mojim produktom dogaja po aktu menjave, dobesedno ni več moja stvar, me ne zadeva več. Zato moralno rezoniranje vse bolj postaja domena delovnega subjekta kot potencialnega lastnika, tj. kupca oziroma potrošnika.

3 S tega stališča lahko razumemo tudi Heglov premik od povnanjenja v delu iz *Fenomenologije duha* (1807) k povnanjenju v pravni lastnini iz *Orisa filozofije pravice* (1821). V dialektiki gospodarja in hlapca se namreč s pojmom nanaša neposredno na delo hlapca, ki »v delu zunaj sebe stopa v element trajanja« (Hegel, 1998: 108), v *Orisu filozofije pravice*, zlasti v poglavju o abstraktni pravici, pa Hegel opisuje povnanjenje duha v njegovi družbeno priznani lastnini. Hegel torej ravno pri obravnavi konstitutivnih elementov civilne družbe, področja vzajemne produkcije avtonomnih lastnikov, temo neposrednega povnanjenja subjekta v proizvodih njegovega dela pusti ob strani in se namesto tega posveti povnanjenju abstraktne osebe v njeni pravni lastnini, potencialnem »produktu« njenega dela kot abstraktne pridobitne

in subjektivno apropiativnostjo dela se tako dozdevno razreši v prid prve. Pravna lastnina prevlada nad psihološko lastnino: moderni subjekt se vse redkeje povnanja kot delavec in vse bolj kot lastnik.

Literatura

- Arendt, Hannah (1996): *Vita Activa*. Ljubljana: Krtina.
- Aristotel (2002): *Nikomahova etika*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Engels, Friedrich in Karl Marx (1977): *Izbrana dela v petih zvezkih, I. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Freud, Sigmund (2012): Žalovanje in melanholija. V *Metapsihološki spisi*, N. Pagon idr. (ur.), 193–211. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Friedmann, Georges (1946): *Problèmes humains du machinisme industriel*. Pariz: Gallimard.
- Gorz, André (1985): Za izhod iz kapitalizma. V *Boj proti delu*, S. Gaber, T. Kuzmanič in T. Mastnak (ur.), 135–161. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS.
- Gorz, André (1999): *Reclaiming Work: Beyond the Wage-Based Society*. Cambridge: Polity Press.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1998): *Fenomenologija duha*. Ljubljana: Analecta.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (2013): *Oris filozofije pravice*. Ljubljana: Krtina.
- Locke, John (2010): *Dve razpravi o oblasti; Pismo o toleranci*. Ljubljana: Krtina.
- Macpherson, Crawford Brough (1962): *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*. Oxford: Oxford University Press.
- Marcuse, Herbert (1973): On the Philosophical Foundation of the Concept of Labor in Economics. *Telos* (16): 9–37.
- Marx, Karl (1985): *Kritika politične ekonomije 1857/58*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Marx, Karl (2012): *Kapital: kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Sophia.
- Narotzky, Susana (2018): Rethinking the Concept of Labour. *Journal of the Royal Anthropological Institute* (24): 29–43.
- Okrent, Mark (1978): Work, Play and Technology. *The Philosophical Forum* X(2–4): 321–340.
- Rifkin, Jeremy (2007): *Konec dela*. Ljubljana: Krtina.

dejavnosti.

- Rus, Veljko (1988): Neekonomski vidiki lastništva. *Družboslovne razprave* V(6): 5–22.
- Schmidt am Busch, Hans-Christoph (2002): *Hegels Begriff der Arbeit*. Berlin: Akademie Verlag.
- Smith, Adam (2010): *Bogastvo narodov*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Sohn-Rethel, Alfred (1978): *Intellectual and Manual Labour*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Tavani, Herman T. (2005): Locke, Intellectual Property Rights, and the Information Commons. *Ethics and Information Technology* (7): 87–97.
- Wendling, Amy E. (2013): *The Ruling Ideas: Bourgeois Political Concepts*. Lanham: Lexington.
- Virno, Paolo (2003): *Slovnica mnoštva*. Ljubljana: Krtina.
- Wood, Ellen Meiksins (2002): *The Origin of Capitalism*. London: Verso.